

ն ից՝ մի շարք եկեղեցական գրքերի եւ Ս. Հարց գրուածքների, նորից սկսեց թարգմանել եզ- նեկի հետ միասին այն (Ս. Գիրքը), որ առաջին յետոյ «փութանակի» թարգմանուած էր եւ բացի դրանից նաեւ այլեւայլ գրքոց բազմամիւ մեկնութիւններ:

(Հարաւսկէի)

ԳՐ. ԽԱՄԱԹԵՆՆԵՑ
Թրգմ. Ա. ՍԱՐԿ.

ԽՈՐԱՐՈՒԿ ԹՐԳՄԱՆՆԵՐ

ԵՐ ԻՐ ԵՐԿՐԱՐԻԹԻՒՆՆԵՐԸ

Անձանօթ անուններն չէ «խորովիլ», եւ քիչ շատ թարմ են մեր յիշողութեան մէջ այն ինքիւններն, որոնք յուզեցեան սակէ տասնեակ տարիներ յառաջ անոր մասին եւ վերջերս բնագր- ձակ ուսումնասիրութեամբ մ'արարեց Մեծ. Գ. Վ. Եփեսեփեան: Երբ 1892ին Հնդք. Գարուս Տէր Միքայէան Աւարտայ Ապրիլ թուոյն մէջ կը հրատարակէր «խորովիլ թարգմանիչը վերա- գրով երկու պատասիկ, այն մասն զից էր, թէ խորովիլ նոյն անձնաւորութիւնն է, զոր կը յիշէ Ղ. Գարակցի: Իրմէ յառաջ Ազնանանց 1888ին Ար- Յաֆաի մէջ համարած էր այն խորովիլն էլ գարուս: Սակայն կ'երեւայ վերջուս էր այն ամէն յարգ- բանասերներու տեսութենէն իրենցմէ տարիներ յառաջ խորովիլայ եւ իւր գրութեանց մասին կարուած ըստ մասին ուղիղ վճիռն, որուն յետ երկար քննութեանց յանգեցան ապա: 1897ին Հայկազ- նեան բառագրոց Հնդկանիները (— Ազգերան) սոյն բառագրոց Ետաւարանին մէջ (էջ 13) իբրեւ եզրակացութիւն իրենց հետազոտութեանց կը դրեն խորովիլայ մասին. «խորովիլ, որ եւ առ խորովիլ հետեւոր կամ խորովիլ թարգմանիչ, իբր մեկնիչ գրաւոր բանից, ի լ գարուս: Սորա է ձառ- ի վերայ քառասներգական պահոյ ի ճ. Ա.: Իւ խորովիլայ որոյն ինդիքը վիճողականը բնագրմ Ետաւար» ոգւով ժամանակակիցին իւրոյ Ստեփանոսի Սիւնեցի, գողանայ ինչ ինչ՝ շարագրութեամբ հանդերձ: Առանց գտնուել նշ տալով եւ յիմա- սուն բանից Եփեսեփեան իմաստասիր: Վարդ գա- մնանայ ոճ հարթ եւ անհարթ. եւ բովանդակ գրուածն է խառնակ, եթէ չիցէ ձեռն մեծակ եւ

այլը իմաստակց բանորոտացի, Գ. Վ. Եփեսեփեան իւր «խորովիլ թարգմանիչ» եւ երկարութիւնը նորին աշխատասիրութեամբ, որուն առաջին մասն արդէն տուած էր 1899ին Աւարտայ ընթերցող- ներուն, կը նոյնպէս մանրաբնից հետազոտութեամբ ապացուցանել խորովիլայ ժամանակին լ գար, ամէն յարակից ինդիքները համարէր. միանգամայն կու տայ գիտական աշխարհին խորովիլայ գրու- թեանց սպասուած ընտրիւններն համեմատու- թեամբ իշխանի մասնադարձի երեք օրինա- կաց: Երբ. Գ. Վ. Եփեսեփեան Ուսումնասիրու- թիւնն, որ առաջիկայ գրութեանս առիթ տուաւ, թէ եւ հաւաքըքրական է եւ խորովիլայ մասին յարուցուած՝ եւ յարուցուել ինդիքը լուծմանը տրուած են օրամուտութեամբ, սակայն այդու հա- նգին ամենայն մասնար բնորոշելի չենք կրնար համարիլ եւ կը նշույ տալանք վիճելի կետեր:

Ետեւրդ քննութեանս մէջ գլխաւորաբար պիտի ջանաք շարժանքակիւ հարցմանց պատա- խանել. նախ թէ Ո՞ր է խորովիլ, 2. ի՞նչ երկու- սիրութիւն հասած է անոր անուամբ. 3. ո՞ր է այն անձնաւորութիւնն, որուն դէմ կը գնին այն գրու- թեանց Հնդկանիւր Ա գլխուն մէջ եւ վերջապէս 4. թէ ի՞նչ ժողով էր Ասորիւրայ Աթանաս պատ- իրարքի գումարածը, որոնց մասին թէ եւ մանրա- կրկիւր կը խոսի Եփեսեփեան, սակայն ըստ կարելոյն ջանալով չկրնիլ զանոնք, վերադին պիտի յուզեց: Ա հարցման պիտի պատասխանեք երբորդն վերջը: Ի՞նչ երկարութիւնն հաս- թէ խորովիլայ ձեռնարկի: Այս հարցման պատասխանած է ընդգրկածորն Եփեսեփեան, որուն հրատարակու- թեան մէջ հետեւեալներն կը գտնուին.

Ա. խորովիլայ թարգմանիչ Հայոց, Առ- այնսիկ, որ ասեւ ընութեամբ անձեւ, անսկիզբն ընկալալ զմարդկութիւն Ատուած Բանի կուսելն:

Բ. Ետեւրդ, թէ պարտ է զմարմին Տէրու- նական համազոյ ասել Բանի, կամ մարմնոյն եւ Բանի մի ընութիւն ասել, թէ ոչ:

Գ. Առ այնսիկ, որ յերկուս զմարդկայիւնքն անշատեւ բնութիւն, այլ գոլ ասեւ յառաջ քան զյանցանուն եւ այլ գնին յանցանոց:

Դ. Առ այնսիկ, որ տարակուսին ի վերայ փրկչական կրից մարդկայնոց, թէ բնական պարտ է ասել թէ անբնական:

Ե. Նորուն խորովիլութեան ընդ ընդ առ Տէր Սարգիս եպիսկոպոս Գեարգիիւրայն: Այս ամենը խորովիլայ գրութեանց հաւաքածոյից մէջ գրեթէ միշտ քովն քով կը գտնուին: Ասանց զատ այլ- եւ այլ հաւաքածոյից մէջ կը գտնուին Զ. «Հարց- մունք Նայրաբայի Ասորիւրայ ընդ խորովիլ Հայոց վարդապետ յաղագս զնորոշող անձնոյ» (էջ 185— 197.) Վտեղ եւ Եփեսեփեանի հրատարակածներն. Է. «Ետեւրդ քառասներգական, ասացեալ Տեառն խորովիլայ, որ տակաւին չէ հրատարակուած. ասոր վրայ քիչ մը գտա: Ուրիշ Հնդկանիւրութեանց

«Հայոց առաքել գիւտից անմիջապէս յետոյ «Փու- թանակի, կոտարուած թարգմանութիւն (Ս. Գիրքի) ասե- լով, թէ երեւս պէտք է հասկանալ: Ս. Մաշտոցի ձեռագր կոտարուած այն թարգմանութիւնը Ասորիւրայի, որ յետոյ նորից Ս. Սահակ աշխարհաբերի հետ միասին նայել, ասուել եւ իմացել է ճիշտուելով յոյն ընտիր օրինակ- ների վրայ:

1 Աղաղակապատ՝ 1899—1903. 8⁰ էջք 110+210, Գրի 1 ր. 204:

2 Ետեւրդ Հնդկանիւր եւ անձնաթէմ է ճ. Բառա- գրոց յառաջարկին խոսքերը:

բով կը պատահէր խորորդկայ անուամբ կոչուներ եղած, որոնք Յովակիմեան Տրատարակած գրութիւններուն եւ «յաղագս քառասորդաց» ծառին մէջ չկան։ Հետեւաբար ուրիշ անձնովք գրութիւնն ո՛րն է։ Թէեւ անհասկնալ ալ չէ կեղծ բլլալը։ Գ. Վ. Յովակիմեան իւր քննութեան մէջ քանի մը խառն արձագէտ է ասոնցմէ ինքնաման թիւ 1683էն օրինակելով։ առաջին հատուածն կոչուած կ'ընէ։ «Ի հաւատոյ թղթէն Հայոց խորորդի Հռեւտորի»։ այլոք «Ի հաւատոյ թղթէն խորորդի Հայոց կաթողիկոսի»։ Լրատարակիչն կը գրէ վերջնայն համար։ «Բոլորովին անյայտ է մեր կաթողիկոսներէ շարքում այդ անուանով աներ։ Ամբողջ թղթի գիւտը գտցնել շատ մասի ինքրիկներ պարզէր» (էջ 29.) բայց չնկը յաւարտ, վասն զի բերուած այն փոքր հատուածն օրինակութիւն է ինչպէս կ'ընենայ Յ. Օմեկեայի Եղեղա կարգոյ Եփեմեոսի ծառին մէջ անգուան թէեւ ոչ բառական։ որով ներքին բլլայ թիւերու նոյն խորորդիկը փոխել «Եովհաննու»։ հատուածն է։

Խորորդիկ.

Յ. Օմեկեայ.

Արդ առանձն Հայոց զորքաւարացութիւն սերտորէն ի վերայ Որդոյ առնուն, վասն զի պատուեն զորդին, որոնք գաղափարին նորոգել (sic) (էպոստ) թէ որ զիս ընդունին, գաղափարին իմ ընդունին։ իսկ եթէ անոր զիսքը են ի սրտաւարացութիւն յիշել զիսքեցանք, որ ի վերայ Որդոյ առնուն, ապա ի բաց բարձրէ զգաւարաւ կային, զոր զնէք ի վերայ սեղանային ի աստուրին Տեառնէն նոյժաւարչնեցէք գանձուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հօգւոյ որդոյ։ իսկ մեզ պարծանաց անուն է իսպն ռուսիայէ ի հրէշտակայ, որ առնին առ կառայան մեծաւ պարանոցաւ, զիսպնեցան ինքեզ, յարեաւ։ Կան Տերն փառք իւր կոչէր զիսպն եւ փան իսպին առէ։ չեւ էր հօգին, քանզի Բիւռուս յեւեր փառաւորեալ, այս ինքն է իսպնեալ։ Եւ Պոլսոյ քնարն Հօգւոյն որդոյ եւ բերանն Բիւռուսի առէ։ Այլ ինձ քաւ լոցի պարծել բայց միայն ի իսպն եւ եթէ բանն իսպին կարուստելոց յիմարութիւն է։ Էջ 30 —31:

Ուրիշ գրութիւն չունինք, թէ եւ պիտի բլլայ։ վասն զի ինքն խորորդիկ իւր գրութեանց Ա. գլխուն մէջ կը յիշէ ասոնցմէ զասորիշ մին ալ ինչպէս պիտի տեսնենք։

Ո՞վ է այն անվանաւորվելան, որոնք Գեորգի իշխէի Ա. քիւնաւ Հելլենիկ։ խորորդիկայ այս առաջին գլուխն կարգադրողը շատ պիտի հետաքրքրուի այս հարցման։ որուն պատասխանն առաւ համար նախ

պէտք է բերել ինքնին իսկ զխորորդիկ, թէ քիշ հանգամանքով կը ներկայացնէ իւր հակառակորդը։ Գրութեան 4—11 էջերուն մէջ համառօտիւ կը զնն ընթերցողներուն առջեւ խորորդիկի դերքը առայտ շարժող շարժառիթը։ կը անհունի թէ հակառակորդը, որուն անունն կը լուէ, բարձրաստիճանն մէկն է, որուն հետ կրօնական ինչ քիշ ինքնայն նկատմամբ միմտանութեան բանաւած է նախ առանձնախառնութեամբ։ «քանի որ յառաջ Գոյնի ի թանկաւ ծածկել վնասոյ ընդ քաղցրութեանն եւ մարդասիրութեանն ոչ եղադարձելով զպատուութիւնն նորա զանաբարութիւն»։ յայտնելու սպառնալիք կ'ընէ հակառակորդին, սակայն չիբարձրործեր սակաւին։ «այլ եւ զայդովագոյն զորդին մատուցանելով եղանակ»։ սպասելով հակառակորդին խոստացանելուն կատարման։ «Այլ վախճան իրացի յոյժ հակառակ մերոցս երեւիք կործանց։ Ձի յարդերը զմեզ, կ'ընէ խորորդիկ, ի ժողով զգամարել զգողագոյն պատմաւս զայնաբար հիւ մերոյ մարդիկ զներ եւ զնէ եւ զնայ ի Գեորգի Եսայիան եւ Բաշանան իշխէր նորա։ Խոստանալոց ցածուցանել ի ժողովոյ անտի ցտարափառութեան իւրց ընթացութիւն եւ քանափաղիւսն ի բաց թողլով նորոգեալութիւն կարգող, կրօնիք եւ պաշտամանց։ այլ եւ որ ծայրագոյն է իշխէն ընդ մեծ Մեր եւ Արեւմտականաց, յանձն առնելոց ընդ մեզ միայնիւ։ Բնութիւն ըստ զբարհայ միակրօնութեան Առաքելութեան Բանի մարմնացելոյ խորագրուել տեսելով։ Ընդէր ոչ գաղափարայն ի սրբոց հարցն ասացիք եւ եւ։ յիշեցուցանելով յանունի շնորհաւոր, զնիւրից, զնիւրից, զՅայիկո Համոյն եւ զայլ։ Առ այդորիւք եւ պայման իմն վնասեալապէս առ միմտան հաստատելով յերկրէր, ոչ մեզ զգողող։ Բարկեղեղին եւ զոմարն իշխէի յիշել, եւ ոչ իւր, նայնպէս եւ զայնորիւք մերոյ անտի եւ այլք զնիւրիցեաց վերադառաւ։ որ թէպէտս եւ անմարթ եր գաղափարութեան հարաբեր փոխել զհարց եւ ոչ հաստատելապէս ասել զաստեղծող զՏեր, համայն պատասխան նորա ընդ միտ անելով, մեծագոյն վարկեալ գոխաւորութիւնն, զհետապալք զմեզ եւ յայտնիլ առ ի նմանէ ասացելոցն, այլ եւ զանուանելոյ իւր մեծ եւ զորս ընդ նովաւ, ընդ մերոյ ի ձերին կարգեալ (կարգել) խոստանայր իշխանութեամբ։ Առ այդորիւք եւ պայմանագրս առանկին հրապարակեալիք, իսկ առ այդս զպաշտարին պարծանալոց զներ, եւ զմեզ ի պարտաւորութիւն արկանել։ Այս եւ յաշար խորդերն կ'երեւեալ թէ երբեք կուտակութիւն կայ, որոնց միոյն զլուին է հակառակորդին իսկ միայն խորորդիկ, որ եւ ուրիշ կողմանէ ալ անհերքելի է։ կը շարունակէ խորորդիկ։ «Մինչ զի թէ ոչ Տեառն օգնուել եր, փոքր միւս եւս, ինձեք Ժիւղղելոս Բաւալ, այլ եւ զիւղղակայն եւս քան զիմաղղելոս ասացել զք, զայնանկոյ յաղաքեաց անանկելով զպիտութիւն, որ ոչ նմանապէս իրեաց վախճանի ելելոյ ակն ունելով՝ ասարկուսանալին։ Ձի զամուս համախառնութեան կարծիք բարկութեանն զնեւին, տեսանելով զմեր առ նա խաղաղասիրելն, իսկ այլք զօրանել հակառակամարտին եւ իւրեանցն ախարանալ զիւրոյ երկուցեալք։ եւ այսքիկ մերայցն։ իսկ նորայցն

1 Վանու. 1838. էջ 90

եւ որ ի նորուն սուտ ստապանք բանիցն քաջաւորեալք, զայդթուծիւն նմա սպանին բերել փառք, Լակառակորդք խորհրդով Տէա գրով վիճաբանիլ կ'ուզէ. «Իսկ ապա յորժամ ի յուսոյն զրեւալ Հակառակ այսորիկ եղեն Հանգիպեալ, (թէ յորժմ եւ ինչպէս, կը լուսի)» եւս այլ իմն առեակ խորհուրթեան փոխեալ անխնէր, իբրու թէ զհաւանութեան իւրայ բան քրով լուծանել, միանգամայն թէ զՏայեցուածոցն մերոց կատարեալ փախազուծն: (Նշոյնալ լուսած եւ խոսովոյ «Հայեցուածք» ներն. միայն մի բնութիւնն էր) Իսկ յորժամ այսորիկ (այսուհի, այսորեհի) եւս ստուծեան նորա Տայեցուր կեղծիք եւ պարզարար զառ միջ թշնամութիւնն եւ յնշուելն Քաղիքանի յայտել զհաւանութեան, զի եւ ինչի՛նչ զոր խոսանայր առնել լույն զայսր: Մինչ զի ապա ցատուեալ մեր ի վերայ այնպէս բազմաթիւր եւ բազմայեղանակ բարոյիցն, ստացաք առ նա, թէ Տայց, զոր քրեցեղք եւ բերք առ միջ զառ սահմանն Քաղիքանի բան, կարծեցեր թէ մինչեւ ցայժմ զգոյն մէ էաք լուսեալ, եւ մէ դիտալեալ, այսոր ի մէ պէտք եղեն ուսանելոյ սկիզբն առնել, կամ այնտեւ առաւր առ միման մէ միջանելոյ խորհուրդ շնորհեալոյ զպառ: Առ որ պատահեալովս առաջ. Տիւնիւրն ոչ յիւ հայն, եւ ինչ սովն մէ ե ի մի բանելոյն տակէ եւ ընդ միմանելոյն լինել, եւ գործեալ զի գուք եւ զմի ոչ ինչ յիմոց անտի կատարեալք խորհրդ, Լակառակորդին խորհրդերն են. «Զի յառաջ քան զայս առեր 1. խորհրդաբանութեան սով սովոր մանկոց, եւ 2. ի զան եւ հնիք գիւրդիքին ձեռնք առնել, եւ 3. զերեւութեանն քննելովն ի վերայ երբեքութեանն» եւ ոչ ի վերայ Որդայն միայն խոսեալ (նուազել), ի բաց հանելով անառար զխոսեցան, եւ որ ինչ այնպէս: — Առ որ ստացաք. Տայց առնելով զայլովքն ամենեւեռմբ, իբրեւ յայն խոսեցանքսն, որով ոչ այնտեւ յընթանելն օրդեցն ինչիցն, եւ յալ ընդունելոյն զուսեցն: Ար պաշտպանէ որդասացութեան վրայ Որ խաշեցարն աւելցնելն, առնելով զայն յՈրդւոյն զէմն: «Բայց յերեւոյթեան յիւրախ բերեմք ի ներքո զխաշեցարն, զի զՏառակական անուանան ի վերայ Որդւոյ տակը, զիս եւ մարդ լեալ զոճարանեմ մահու խաշի Համբերելով վասն մերոյ փրկութեան Բայց դու յառանձնական անուանան միայն արգեք յապակցութեանն զՏառակական» օտարացեղութեան տալով կարծիք ի մի եւ նոյն բնութիւն: Ընդ որ ոչ կորցնելն լուսնի: Դարձեալ առաջարկ առ նա. իսկ արդար իրեցեք քաւ երկուս բնութեան առնել Բերեալն ի միման արդի եւս առնելովն, աղէ, սասացեա միջ թէ զմի զէմն ի Բերեալս ըստ նոյնութեան ասեա, թէ ըստ միտարութեան Նորա զառ միտարութեանն երկուցեալ առնել զմինն, թէ զուրցե նովմբ եւ մի առնել բնութեան հարկաբերութեան ի Բերեալս, պատասխանի եւս. եւս բնութիւն եւ ոչ իմի մարդկայն խոսեալն ընդունել բանն ի դուստն, խորհրդիկ կ'ընդգործարանէ Լակառակորդին ցուցնելով իբր թէ կարելի չէ երկու բնութեան մի զէմ տալ. այլ «Հարկ զգիւրդին խորհրդ» որ բարեպաշտութեանն է, որով եւ զՄարտութիւնն պայծառանայ, իսկ

նորա զիսպուծն բանի ոտիցն խորհրդեալ զարձակուծն, եւ կամ թէ ընդ ձեռն ոտիցն խորհրդեալ Հանել զբանի ի տանէ կապանաց, առաջ. Տայ հորիցն զանեղ զիս ասել վասն մարդկայն զիմն, քրեմ զնիք առ իս առաւելել խոսարանութեան, ի նմա իւրայ եւս զպատահան ընկնելն յինն շարքովն հաւանայն: Մեծ իրեցեք առ նա, զի ինչիցն... եւ մանաւանդ զի եւս զպրկով (պարզել) ըստ խոսեցան զպատմիցն. եւ եր այս, Հոս խորհրդիկ յառաջ կը բերէ իմն խորհուածին բովեղեղութեանն ըստ կարի Համառութ. (էջ 12). եւ ապա Հակառակորդին պատասխանը նոյնպէս Համառութ (էջ 13—14) թէ իրք պարզպէս Համառութ ընդհանգութիւնն կը զիսեք ի մէջ բերել, կը տեսնուի քրեմեան կերպէն եւս առ խորհրդէն. «Եւս այսուհի մերն առ նա եւս նորայն առ մէջ իրեցեղն բնութեան (Համառութ) Այստ Հեռեալ կը սկսի խորհրդիկ մի առ մի ցրել Հակառակորդին քրեմութիւնն:

Ըստ այսմ խորհրդիկ խորհրդէն կը տեսնուի թէ 1. Հակառակորդը բարձրանալուն մէկն է եւ զլուսն ժողովոյցը («ամենեցուն աչք յիս Հային. ոչ մայեցելիք ի փառս վեհազարդն անուարը. էջ 15.) 2. խորհրդիկ Հետ ազգականն է: 3. Վեճը ըստական երկու ժամանակն ի վեր սկսուած է: 4. Երկու կողման կուսակեցք յաճախութիւն են: 5. Հակառակորդը կ'ուզէ ժողով մը զուսմարել: 6. Ժողովոյն զիսուածն է «զՍրբաւանորդ միաձայնել: 7. Երկու պատահութեան պատճառն Հայք են ըստ Հակառակորդին: 8. Ժողովոյն մէջ պիտի Հաստատուի ըստ Հակառակորդին պահանջներն. ա. Երկու բնութիւն եւ մի զէմ ի Բերեալս. բ. Բերեալսն Ծննդեմ տանել Դեկտեմբեր 28ին. գ. Սրբաւանութեանն մէկն Հանել Որ խաշեցար եւ երբեք ի զէմն Ս. Երբեքութեան. դ. Ուրիշ նման քանի մը խորհրդեր. որոնց մէջ են անշուշտ Պատարագի բաժակին մէջ ջուր խառնելը, Բազարին տեղ խմորով պատարագել...» 9. Հակառակորդը Երկու բնութեան խոստ պաշտպան է. եւ ստատիկորդիմիսոս Մի բնութիւն զուսմարել: 10. Պայման կը դրուի ա. Բազմակցան իսկն Հոգոսին Ս. 1. Եւսուի տուամարին նկատմամբ խորհ չընել, ոչ ի կողմն եւ ոչ ընդդէմ: 11. բ. Հայոց նախորդ կամ ուղիներն եւ անոնց զործերն ի նկատի չառնել. (այսպէս կը Հասկնամ խորհրդիկ սա խորհրդը. «Տայխարհիս մերոյ անտի եւս այսր զեկեղեցեաց զերաւանացու», եւ որ նշանակութիւն կ'ունենայ) 12. Ար խոսանայ Հակառակորդը պաշտպանել նաեւ «մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ» 13. Հակառակ (!) խոսման կը դաւանի Բազմակցանի սահմանը. 14. Հակառակորդը գրով կը պահանջէ խորհրդիկ զաւանութիւնն. եւ ինքն ալ զբաւար Հեղբորմ կ'ընէ: 15. Հակառակորդը իւր զաւանութիւնն կը

1 Յիսուսական պիտի լուսաւորուի այս ինչիցն, երբ Երբեք քանուի եւ Հրատարակուի Գառնապատանայ խորհրդն Հակառակորդ կողմն զբաժնեմ եւ անոնք ի փոխարէն արուած պատասխանելու:

2 Իմն անՀասկանալի են Հակառակորդին «նեւաւ» քրեմութիւնն առ իւրաք մանկեացն պահանջը:

Հաստատել գրիտարարս Աթմարին, Կիրգին, Եփրեմի, Յուլիուս Հուսմայելյան, Վլայուս Թինենբրով, 16. խորհրդակց և Հակառակորդին գրութիւնը յատկապէս իր ծանրանուն Բանին մարմնաւորութեան վրայ: Խորհրդակց կը պաշտպանէ Բերիտտու մի բնութիւնը եւ մի գէմ: Բակառակորդը երկու բնութիւնը եւ մի գէմ:

Այս ամենը ունենալով աշտատեւ, որոնքն այժմ այս Հակառակորդ անձը, ք յառաջագունել ենթադրելով գրտորդիկ Ը դարուն 720—50, զոր յետոյ պիտի ապացայանենք Յովնէփեանին հետ, կը փնտռենք այս ժամանակամիջոցին: Այս դարու պատմութիւնն այսպիսի ինքզոյր սիրահար եւ աշխարհի հանգամանքներով կը ներկայացնէ մեզի զԹովհան իմաստաւէր Օմնէնի. որուն ջանի մարտաւարութիւնը ըլլալը պիտի տեսնենք քիչ վերջը Բար-Հէրբէտի վկայութեամբ: Եւ յիշատի աշխարհակալ մասին խոսող գիտականքը — Յարդիտան, Յաշեան, Յովնէփեան միարեւ անոր ժամանակակից համարեցան: Մենք եւս համակարծիք Յարդ. գիտականաց նոյնին կ'ընդունինք, եւ յառաջ երեւալով կ'ըսենք նաեւ թէ այն Հակառակորդն, որուն գէմը կը գինի խորհրդակց, նոյն ինքն իմաստաւէրն է, կամ լաւ եւս Ընդգէմ՝ Երեւութիւնաց Ծառին հեղինակը: Մեր այս կարծեաց առաջը ամենեւեկ գիտաւարութեան պիտի հաւանքին այն ամէնքը, որ ի հեռուանց եւ կամ ի մտանց ծանօթ են այս Ծառին:

Ընդէմ Հերեւութիւնաց Ծառն գրաւած է հետեւեղ Նահգամանքով: 1. Հեղինակը բարեւտարեան եկեղեցական է — Հայաստանեայց կաթողիկոս: 2. Կը գրուի Հակառակորդի մը գէմ՝ իրեական կերպով: 3. Ներքին է յատկապէս Բանին մարմնաւորութիւնը. Հեղինակը կը դաւանի եւ կը պաշտպանէ անհերքելի ապացոյցներով Հակառակորդին Մի բնութեան գէմ՝ Ի Բերիտտու երկուս բնութիւնը եւ մի գէմ: 4. Այն ինչ խոսք կ'ըլլայ Բարդիգանի ժողովոյն կամ Լեւոնի առեմարի նկատմամբ: 5. Թեւեւ առանց անուան անոր սահմանէն է որ կը քարոզէ, տեղիս տեղիս բառական իսկ օրինակելով: 6. Հայոց կաթողիկոսներն ինքզոյն մէջ չեն առնուիր: 7. Կ'ընդունի մի բնութիւն Բանին մարմնացեալ, ըստ մեկնութեան Ս. Կիրգին: 8. Պաշար կ'ընդգրկմանսէ մի բնութիւն պաշտպանողաց: 9. Անի առջեւ Հակառակորդին գրութիւնը: 10. Կ'ապացոյցանէ իւր վարդապետութիւնը Ս. Աթմարին, Կիրգին, Եփրեմի, Յուլիուսի, Գր. Լուսաւորչի, Գր. Առաւածարանի, Բարդիգանի վկայութեամբ: 11. Կ'ունի խոսքեր կ'արձակէ Հակառակորդին: 12. Նպատակ ունի «Ընդհանուր Խնդիր» եկեղեցայց հետ միասին երեւալ: Ահարկ մ'արձակէ հոս ընթերցողը երկու գրութեանց Նահգամանքս. համաձայնութիւնն առեմարի է:

Ուրեմն ամենայնեւ համաձայն խորհրդակց մեր առջեւ գրած Հակառակորդին: Յարդիտու յառաջ կը բերեմ նախ գէմ առ գէմ խորհրդակց Ա. գրութիւնն ըստ իւր համառոտութեան եւ անոր գրեմը Հակառակորդին խորհրդակց առած պատասխանը նոյնպէս ըստ Հեղինակին ըրած համառոտութեան, ուսկից լաւ կ'ընանք իմանալ երկու կողմանց գաւառութիւններն:

Խ-Իր-Ֆի.

Ոչ ինչ ապացու ունի առաջնորդի, որոյ աչք իւր առողջանքը կարելին նկատել է եւ ոչ վարդապետ ու մեք կարտասցի որ գանձման սիրենք գտանել հաւատքի քան, քայք արդեւ է ապել քեզ: Աստուած շնորհ բարեպաշտութեան, եւ ինչոն ճշմարտութեան ինչ ինչ ընդ մեզ խոստովանակից, առաջեւ. որպէս բնութիւն մարդկային ընդ նմին եւ գէմ մարդկային առեւել Բանին ի կուտէ, եւ որպէս զգէմ Բանին եւ մարմնի իւրոյ ընդ ձեռն մարմնութեան մի խոստովանելով գէմ, այսպէս եւ գրութիւնն՝ զատուածայնին եւ զմարդկայինն մի գաւանդ բնութիւն յանձառ միաւորութեան, եւ վերջապէս բար մարմնին փրկական խոստովանել յարգանքէ կուտէ մինչեւ յաւիտեան չարարիկ եւ մարդկացու յառ բնութեան, եւ անչարարիկ եւ անձեռն ըստ միաւորութեան Բանի, եւ միանգամայն պարզաբար զատուածային մարդկային եւ զմարդկայինն անուանել աստուածային ըստ անձառ միաւորութեան, որպէս եւ արդեւս առաւել քանն հարանցն Ծառը:

Էջ 12:

Խորհրդակց իւր այս գրութեան մէջ կը ծանրանայ օրենքի յատկապէս «Մի բնութեան վրայ» եւ երկրորդաբար Բերիտտու մարմնին ապականացող ըստ բնութեան ըլլալու վրայ. իսկ Հակառակորդը միայն «Երկու բնութեան» վրայ, ըստ այսմ խորհրդակց Ս. Գրգին, ջանի որ յայտնի է որ Հակառակորդին գրութեան հերքումն է, կը բաժնենք երկու մասի: Ա մաս էջ 15—53, ուր «մի բնութիւն» կը պաշտպանէ ընդդէմ երկու բնութեան. եւ Բ մաս 53 լջն մինչեւ յիշել Ս. Գրգին, ուր կը խօսի Բերիտտու մարմնին անպականացող ըլլալուն վրայ: Եւ յիշատի աշխարհի տեսնելի այս բաժանումն Հեղինակին իսկ կողմանէ եղած. վասն զի յետ մի առ մի պատասխանելով Հակառակորդին գրութեան յառաջ երեւած խոսքերուն՝ կը գրէ. «Եւ արդ զի ջուլացը զառեւն Ս. Հարցն (որ էր Հակառակորդին վերջին խնդիրը) եւ որպէս ունէր միայ Բերիտտու Առաւածայ մերայ միայ բնութեամբ, Բ-Իր-Ֆի է այտն, որ լսելովք եւ լուսելք եւ որ արձամարհնելոյն իցէ՛ արհամարհնէդ (էջ 53): Այս աղբերէն վերջը կը փութի ինչորիկ հետեւաբար նաեւ գրութեան կերպ, խօսելով երբեք գէմով եւ ճառական. այսպէս «... այլ ընդ երեւն առարկուսնցի դը, թէ...», ինչ կ'ուզէ իմացնել այսու խորհրդակց: Կ'ըսենք թէ խորհրդակց իւր Հակառակորդին թղթին մէջ այս կերպերը նշմարած է իւր կարծեաց հակառակ:

Հակառակորդ (— Յ. Օմնէնի):

Առ ի սրբութեանց ձերմ առաւել ինչ գիր հարկաւորութեան, զիս հաւանքել ի մէջ գմարդկային գէմ առաւել Բանին ի կուտէ, եւ այս ինչ այլ ոչ ինչ երեւել, քան թէ ասել զմն մարդ առեւել, զի ամենայն մարդ յարկէ հետեւ ձեռնայ յարգանքի, յայնմ հետեւ իմանալ ինչ ինչ ընդ մեզ, քանից այսպէս ոչ այլ ինչ գիտեմ գրէմ, քան թէ զմն մարդ: Արդ, թէպէտ եւ հետեւ մերջ Բիտտուի Բերիտտուի ոչ առաւել մարդկայինոյ երեւել մարդկան գիտման, այլ քանից փոխանակ սերման զԲանն ասեմ՝ ժամանակ յարգանք իւր, ըստ այնմ մտաց մի ասեմ զգէմն: Իսկ մի բնութիւն, իսկ չաւարդողութեանց՝ ոչ զոր է հարցն գիտեմ խոստովանել: Չի թէ ոչ անասնիկ զգողը ինչորեայն հակառակ հարցն, աննայն ուրիշ հարկուէր զգա ձեռն ձայնակցութիւն. այլ զի ամենայն տեսնեմ գէմը փութեցող առանց հերքուածայն առեւել ասեմ ժողովոյն: Ձինք եւս այս ըստ խոսեցող, մանաւանդ թէ ի վերջ յայս էր երեւական բաժանման, որ քան զԲերիտտուի եւս ահագին թութի (լիւնէլ): Էջ 13—14:

Բանակը այժմ Ընդգրկման երեւութականաց ծառը: Այս ծառն եւս կրնա՞ր երկուքի բաժնել հանգստի խորովկայ գրութեան. Ա. Ընդգրկման միտքնայ. եւ Բ. ընդգրկման պակասացուցայ: Ա. ք էջ 48—67, ինչպէս կը գիտես եւ Յովսէփեան, (էջ 87.) եւ Բ մասը մինչեւ ցիւրը:

Թէ խորովկի եւ թէ Օմեկցի իրենց գրութեանց առաջին մասին մէջ իրարու դէմ կը կուռնին: Այս շարքիկն է՝ Կաթի օր երկուքն ալ վերահան ունով կը խոսին: Երկրորդ՝ մին միւսին գրութեանն կ'առնան շարքերովն. («Երեջեր ի բուժարան գրութեան անդ Օմեկցի. 55») իսկ զիմացիք. դարձեալ ինչպէս ինչպէս («Գրեցեք ի պատմականաւ կանխի քո թղթի, խոր. 38») երրորդ էթմ Օմեկցուց զոմեկցի համեմատեալ խորովկայ մեղի ներկայացուցած Հայաստանորդին վարդապետութեան հետ, ուր կը կարգեց. 1. Չուրցի հակառակորդն ընդունիլ թէ Բանն յարանգի կուսին մարդկային դէմ առած ըլլայ, ուսկից յառաջ կու գայ թէ ի Բրիտանո երկու դէմ կայ, ուրեմն երկու մարդ է: 2. Կը հաստատու թէ առաւելային անձը եկաւ յարգանք կուսին եւ ստանձնեց միայն զմարդկային բնութիւնը: 3. Կ'ըսէ՝ Ա. Հարցմէ մէկն ալ չեմ գիտեր, որ ըսած ըլլայ յետ միտքորթեան մի բնութիւն: 4. Կը խնդրէ թէ զիցդ տաս Ա. Հարց վկայութիւն մը, յօժարակամ կ'ընդունիմ: Այս ամենը կը գտնուի ընդգրկման երեւութականաց ծառին մէջ: Հոս կը գտնեց լատին մ'օրինակ, թէ ինչպէս կը կուսին խորովկի Ընդգրկման երեւութ. ծառին դէմ

թիւն գործը. իսկ այս գործն ճշմարտութեամբ կ'ընէ գործն առ գործն տարակ հասարակացեալ հաստատութեան իրեն եւ երեւութեանն առաջինն եւ վերջինն: Զնորքն զհետ երթիցն ծնունդն, անու. մե, մասն, թաղանթ, յարաւ իրեն համեմատեալ, ընդ որս իրեն անցանկով յետ նմանութեան գիտող գրողը կու յեկեղեցուց զհետ հարաւորեալ կու գտաւ զառաջագան, եւ ամենայնք մեր ըստ ընդ՝ ստուեր եւ երեւութիւնց առ ի յայնն անկեղեցութիւնը: Առաւել ապա եւ Մանն, եւ Մարգիտն կենդանացին՝ զինքն այնքան ամաց տեսնելով զքեզ իւրեանց եղեալ զարմ:

առաջեր: Երեւութն ապա, որդէս յառաջն առաջը, անմայրը առ ի նման տեսնուածն. այլ եւ գրութեանն միտքն այս ալ էր՝ որդէս յարաւորեալ խոր. հրցոյց առ անմայրն յայն. զգնեցար ինչից գտող: Եւ, ասեալ. «Փոխանակ իրեն իրեն ըստ այսմ մտաց իւր ասեմը զոյ գրէմ», իսկ արդ փոխանակ իրենն, եւ ամենայնք իրենն, իրեն փոխանակ զոյ ասեալ գրէ: Թէ մնաց, որ ինչ, ոչ կարի (ՎԱՏ. կարեւ) ասիլ եղանակն զոյ փոխանակ, ապա թէ յեղանակման գտաւ զայս տեսնել յայն. լատին եւս զայն ինչպէս, Կարմալայ Բաննի գէմ առ ներսեւն, զի ամերթմն, իսկ մեջ գրեւելին եւ տեսար եւ ընդգրկեալ: Արդ էթմ ըստ ինքեան ասեալ երեւել զԲանն, ըստ ինչ. քան եւ մարմին ասեալ գրուց, եւ կամ գտնուածն կանն իւր կարմալայն եւ ի մարմին իւր Կարմալայն, եւ կամ թէ առաջը եւ ձեւով մարդկայնեց. ասեալ զԲանն երեւալ: Տես, որդի՛ս մտածութեամբ աղտեղեալ ձեւագրեցեալ զառ:

ՕՅԻՆԵ:

ԽՈՐՈՐԴԻ:

Էջ 60—65. Մի բազմապատկեր զգայ ի միմանց տարրերուն. քանից անգամ մարմնաբար եւ միայն ձեւացութեամբ ներգործութիւն. իսկ աստ մարմնութեան հանգեմ ճշմարտութեամբ: Կերպրեցաւ առ Արեւհամա. ճաշակեաց եւ ընդ ապկերտած, անդ յանմարմնութեան, եւ աստ ի մարմնաբարութեան. ուստի յայտ է՝ թէ ի այն նմանութեան:

17. Եւ ասեալ. «Թեւեղեալ եւ ոչ առաւմա՞ր զՏԵՐ՝ Բրիտանո մարդկային՝ զիմով երեւեալ մարդկան», թեւեղեալ եւ յապագեցեալ, անկեղեալ եւ այլեղեալ լատին գտաւ ըստ ընդ, շատ հեռի ընկնելով մասաղեակեան բանն, ճանաչանով թէ յայդ հակառակ նմին, զի զոր նա եղեալ եւ առեւել առաջ, զու գրիլ երեւմամբ միայն ցուցեալ

1. Կը հակադրէ այստ խորովկ Հայաստանորդին իրեն համեմատեալ. Հմա. «Բառ բնութեան գտնուածն ապա ըստ ընդ, հարցանմէ ընդ, եթէ ըստ առ ինչը զառ ի մէջ միտքորդն: Եթէ յիւր ընկալաւ զայս զգուս. թիւն, լուծեալ օղոս մարմնաց՝ յարաւ ընդ, ի նմանը է յոյս փոխութեան յայն (էջ 49.) եւ այլաւ «Եւ ամենայնք մեր ըստ ընդ՝ ստուեր եւ երեւութիւնք յայն ի յոյս անկալութիւնք» (61):

2. Կը հակադրէ Օմեկցուց խոր. «Առաւել ապա եւ Մանն եւ Մարգիտն կենդանացին՝ զինքն այնքան ամաց տեսնելով զքեզ իւրեանց եղեալ զարմ» (61):

3. Երբ անդ կ'ըսէ իմաստասեր. «Զվագեմախոս եւ զՄանն, որ կարծեց առաջին գերնուումն Բրիտանոն եւ մի բնութիւն» (էջ 58): Հմա. խորովկայ առ խորովկ հետ «Խորովկ զի եւ մարդկութիւնն Խորա (Բրիտանոն) կարծեալ եւ Երնուութիւն գտնեցի ըստ Մաննայ մարմնութեանն» էջ 93:

4. Հմա. Օմեկցուց «Զայն եւ մեծահամարն Կարմալայն առեւել Երեւութեանցի հարցապետ՝ ասեւով. Ոչ թ մարմնայ ի նարայն, այլ ի յառեւութեանն ըստ բնութեան երկարանկեղ ընդացիւն եւ իմացիւն, ըստ այժմեան մեջ առեւելայն Բանն անմայրն եւ անմայր փոխութեանն՝ մի մեջ եցոյց Որդ: յի բնութիւն» 51: Մտագործութեան արժանի եւ Կարմալայն առ Ուրիկտայ թղթին այս խոր. ցերը, որ հնարեցին թարգմանութեանն եւ հետեւեալ եւ, ինչպէս գիտել կու տայ իրաւամբ Աւգրեան (էջ 12 ԵՄ). Սեպի. Կերնեցուց թարգմանութեան մէջ այլապէս եւ, թեւեալ. «Եւ կորմանն յամենայն համեմատն յոյնն: Սիւնցին «Փոխաբանեալ» անդ ունի «Փոխարկեցեալ կամ ըստ այլ ձեւագրաց «Փոխարկեցեալ»:

1. Եթէ իմաստասերն Օմեկցուց Մտագործութիւնք Վեներով. 1833, էջ 48—80: Ուրեմն առեւելն ասեալ «Ընդգրկման երեւութականաց, ծառն 1807 Տրատարկութեանն ի մեան է. Մարմն. Աւգրեան:

2. Օմեկցուց իրեն ըսածն է, որ կը ըլլէ անոր գիտուն. Հմա. «Թեւեղեալ եւ շատ լանգաւոր իրաւաւոր ինչ ինչ աղտեղեալ ծանկել եւ թաղունքով զհասարակութեան ի քեզ զգաւորութեան մարդ, այժմ յաստատարին բաղադրեալ յայնարկութեան տեսութեանն՝ ի մի բոլորեալ. Մտագոր. էջ 53: խորովկի կ'ըսէ այլաւ յասեալ. «Իայց հրաշմամ, թէ զիմաց կարգաւ եւ անկեղեկ կատարին յամենաստեւ եւ յամենայնայն ընդայն արդաստացեալքն բերանովքն առաջեւն եւ զարեցար յետին ժամանակաց զառաւելովքն զերազանցեալ արարութեանն» (էջ 27): Երազարկան բացարձակութիւնք երկուստեք ալ անպակաս են. իմաստասեր իրեն 58 եւ ինքն առեւել իրտն կը բարդեալ քան խորովկ. որ միայն գիտեցիքին ինքնութեանն ապա առեւել ունի եւ կը ճանչայ անոր Կերնութիւնը:

բնակ առնելով՝ առ իւրն անուամբ միայն նշանա-
մաս որդակատարելով թիւին
ըստն որ Է Նոր 11. Ս-
հասարկ բոսանման էի եւ
աղագրական իստանան եւ
ժամարանական համայնի-
տւի գ թն-թին Բիւրոսի,
եւ ոչ բոս այլուս՝ իմիջ
եղանակի:

Յանցառ շին տպագրի տեղիք եւ մտագրի
ընթերցողը գիրքու կրկայ նկատել գտնելը. այս-
պէս նաեւ խոսքովի իւր 40—41 էջերու մէջ կը
կուտի Օձնեցւոյ 64 իջին գէմ. 36—37 մանուանդ
20—8 էջերու մէջ Օձնեցւոյ 54—6 էջերու գէմ
են, զորոք անհարկի է մեղի ճիշդ գիմացը գի-
մաց գնել. խոսքովի ինչպէս բոլիք իւր Հակաառ-
կորդի յիշու ցան բառները սակաւ խօսքերու մէջ
ամփոփելով, տարկուած է իւր գրութեան մէջ ալ
Օձնեցւոյ մերթ այս եւ մերթ այն իջին գէմ գրել:

Վերջ գրուած համեմատութիւններէն տես-
նուցցաւ նաեւ խոսքովայ Օձնեցւոյ այս գրութե-
նէն բառական առդիւր օրինակիլը. (տես եւ ծանո-
թութիւնները.) ստոր ոչ միայն այս Ա. գիւնոյն
մէջ կը պատահէր. այլ եւ միւս քնացած մասանց
մէջ եւս յաճախութիւն: Այսպիսի հատաններէն
կրկայ նկատուիլ նաեւ այս.

“Աղբ տպագրութեան հարանց անորոշա-
բար իշխել ք զիսոյ միջ Բիւրոսի, ոչ աւ ի բաժա-
նել զմին Բիւրոսա յերկուս գէմ, կամ յերկուս որ-
գիւ. բառ իջի. այդ գրուածքայն աստուած զամու-
թիւն աւ. ճամարութիւն հաստայի տեսնել կամու-
ցեալը. զմարմանք թէ եւ զառաքմանց աստուած
արկանել իստմո, որը ընդ ձեռն մի ասելոյ Բիւրոսի
ուրոնային զանուս նորս մարդեղութեան խորհուրդ:
Զմիւրի՝ Ետիւրի. որ ոչ համադրական կուտին գի-
թութիւն Բիւրոսի Բիւրոսի, եւ մի բնութիւն: Զա-
ռուկն Ետիւրի, որ յերկուս եւ անորոշուած առի-
շտութիւն Բիւրոսի, եւ գ թն-թին: ... Ոչ հեռի է

1 Գիւնեցի շրջան մը կը պատահէր իջի 16. Օձ-
նեցին իւր գրութեան 85 իջին միջ կ'ուէ. “Որ յոյժ պիտի
ուրիս զմիջ տակ բնութիւն, եւ տակը չի խորհուրդ
ի վազնաւորեցոյն եւ ի Մանիքեցոց հայ աղմատանս,
Իսկ զառ ի յերկուս բնութեանց տակ՝ ոչ միայն թէ
ընել ոչ կարացեալ... իստ. “Ասացեր. այս ինչ ոչ այլ
ինչ երեւի, ջան թէ զմի մարդ առնուի. որդարեւ այդ
իսկ է եւ ոչ այլ ինչ Մանիքեցոց աղմատանս, 16:
Այս առաջին զիսեւ բերեալ նաեւ առ Նոյնութիւններ.
Օձնեցին. “Գր բնութիւն եւ մի գէմ Բիւրոսի թէ զմի պարտ
է համատարագոյն տակ, ոչ եւ ըստ Նոյնութեան բնու-
թեան... այլ է... ըստ անմահ միաւորութեան Բանին
ընդ իւրում մարմնի” խոսքով. “Եւ հայկա մի ընու-
թիւն եւ մի ղէմ տակը ի Բիւրոսի, ոչ բոս համա-
դրութեան տաքին Բանին եւ մարմնի... Այլ ըստ
անմահ եւ անպարեմանի միաւորութեան Բանին առ
իւրն մարմնի” 43:

2 Հմում. խոսքովի առ խօսքերուն Հնա. “Այսպիսի
մեղ իմաստարեւալ եղին յազգաւ յանդիմանելոյ զմու-
րութիւն Մանիք զնախեցալ զառաքելոյ եւ զմերթնոյն
(էջ 96.) Որչա՞ր գիտեալ Ա եւ Բ Ետիւրի զանազանոյն
առաջին տեղում իմաստարեւի է:

3 Հմում. խոսք. “Զի մի ընդ Գայիտի եւ Թեոդոսի
ամբարշտուել անզոյ ղոտնակաւորել” 47:

4 “Յուրիքնիստ եւ Գաւիթերի. որ անասացական
ասելով գրանն եւ զմարմն Բանին յանդիմանաւ. տակ
մի ընութիւն Բանին եւ մարմնի, խոսք. 47:

տպան եւ զքոյք կարծեմ տակ մի բնութիւն որ առ
վասնցի իտուականաց՝ մարմնանայ տեսն Աստուծոյն
Բանին եւ յորմէ՝ ինչ մարմնի, զայն եւստանա... Արդ
կամ է՛ք իտուականաց, յառաջանալոց զքեզ մի որ գուր
ի չարապաշտել, եւ ծանկնդը որ յոյժք եւ մարդա-
պաշտ զանալով զԱստուծոյ մարդարեւութիւն, վասն
զի նա տակնով յիշեմ մեծարաց զանութիւն: Եւ զու
ոչ իտուականելով զառաքելոյ: Զի եւս ապա ընդ մէջ
հարազատական մարդարեւոց որ անործեց չեմբանա-
տարառ առ ի Բել. Կ... աստուծոյ. Ապա թէ ի չարա-
յար արմատոց անիւ ոչ եւ չարապաշտ ընդիմելոյ շա-
ռաւորել իտուականացիւ ընդ Բել. մանուան թէ ընդ
հմումակ ինչ-իչէ՛ք եկեղեցի զմի եւ զմիւր Բիւրոսոյն
Աստուծոյ միակցման եւ մարդ. զի ծանկնդ անբաժա-
նելի եւ անգիտեմ միութեան մարմնացելոյ Բանին Աս-
տուծոյ... Առաջ համարեալի ինչեւ չարիք ընդգիւ
եւ իտուականաց խորհրդոց իտուոյ: Էջ 69—80:

Ուրեմն բացայայտ է, թէ խոսքովի այսու
կ'ընդգիմանաւ Օձնեցւոյ գրութեան եւ թէ Օձ-
նեցին իւր գրութիւնն գրած է ընդգէմ խոսքովայ՝
խոսքովայ մեղի ներկայացուցած պայմաններով:
Ըստ այսմ ուրանալ ըստած ճշմարտութիւնն եթէ
ոչ անհարկ, գտնէ յանդիմանել կը համարիլը:
Եթէ Օձնեցին իւր ձառին Բ մասին մէջ կը
խօսի նաեւ ընդգէմ լուսնային տպագրութեան
եւ իւր գրութիւնն կը խորագրէ “ընդգէմ” եւ ինչ-
իչուց... սակայն տաքն ամենեւին շին կրկայ խախ-
տել մի կարծիքը: “Ընդգէմ” երեւում թականացոյ կը
խորագրէ, վասն զի Հակառակորդաց վարդապետու-
թեան ծայրը հոն կը յանգի. “Քանզի այնքան
նըբեն եւ նուազանցուցանեն նըբա՝ զորոց բանն է, որ
վասն Բիւրոսայն մարմնայն մասնուր ինչք եւ ձառը,
մինչ զի առ աշտ եւ ինչ-իչեւ կարծիս արկանել
մարմնացելոյ բանին, սրան ի զբնութիւն բանից
նըբա՝ ի միտ առնուլ է” (49.) Եւ այս պատճառ

1 Ի՛նչպէս ի դեպ իստ զայ խոսքովայ զառաքելու-
թիւն. “Գրութիւն զմի առ իստաքեղեք իտուականու-
թիւն... Եւ զայս ոչ աղիւշ ինչ մասը (առիւր իմաստա-
սեւր), այլ կարծեմ ի զմեղեցոց մեղոց առ նա ընդ նոց
ուրոց իստ յանդիմանութեան զմեղ արկանել, սակայն մի
զերեցը առ նոց էլ 11:

2 “Այսպէս հաստատել ի միաւորութեան զանեւ
մեղ հարաւան անդաճող կաթնուրիլէ եկեղեցի, ոչ իստ
զմեղ ոչ զիստմի յոյց ոմանց չողող շարժութիւն անկանել
յայտարիտ աստուածութեան թիւն, խոսք. 22:

3 Եւ զերեան կը ծանուցանէ (էջ 33) թէ ձեռագրին
մէջ կը կարգադրէ “ընդ հնա, զոր թըր իւր Ա տպագրու-
թեան մէջ Կուղից “ընդ հնուն, մեղ 189 ի տպագրու-
թեան հնա” համաձայն խոսքովայ կրկնալ կարգալ “Հան-
րական”:

4 խոսք. Այսպիսի քոյիք իմաստեղ յառաջարկու-
թիւնը:

5 Եւ զերեան կը ծանօթագրէ հոս (էջ 4) “Բանից
նոցա. պայտեւ աղագրեցալ ըստ պահանջելոյ իմաստի բա-
նին. ուր յարկանելի միակցուլ գրի գրեալ էր՝ բանից նոցա
Թեոդոս և նաւանայ ներկայացուցանին պէս ալ եւսեմ է
Օձնեցւոյն գրքին, որովհետեւ յայտնի կը տեսնուի թէ իտու-
ականաց գրութիւնն Կուղից անդաճել: Եւ այս հաստատե-
լու եւ ի յարկի խօսքեր. “Քանզի զանմանել ի Բիւրոսոյն
ըստ մարմնայն կրք” ոչ անմուր յանմ ըստ մարմնայն եւ
կամ մարմնով, զի մի երկուս, տեսն: անդաճելութիւն ապ-
րիմ բնութեանց ի միւր Բիւրոսոյն. այլ ինչեւ իսկ Բանն Աս-
տուծոյ էր որ ըստ երկուսն անցանք տեսն, ընդ մարդ-
կայնուն եւ աստուածայնացին, Ա. որ կը պատասխանէ խոս-
քով իւր գրութեան 48—9 էջերու մէջ:

առաջ գրութեան Բ մասին մէջ կը հարկադրի խօսիլ նաեւ Քրիստոսի մարմնոյն ապականացու թէ անապականացու ըլլալուն վրայ (յորում համաձայն կ'ընենք եւ խորոզիկէ) Բայց այնպէս ոճով մը, որ բնութեանցը մէկէն կ'իմանայ Օձնեցւոյն պատուիր. վասն զի այլ եւս կը դարձանք զիմանալ քաջատարութիւններն, եւ պարզապէս ծանշալով զհակառակորդն յայտմ' իրեն համակարծիք, կը շնորհ անոր անբեւ գնել այլ ամէն հետեւութիւններն, որոնք կը ծագին Մի բնութիւնի քի Քրիստոսի գաւառիկէն, եւ այս քաջ կը տեսնուի Օձնեցւոյ յէջն 76 բաժնէն, ուր կը կարգադրէ՝ «Բայց կալիմ' առկաւորք եւս ձգտել' որ յարգապէս ապականութեան իցէ բանս, եւ այլուր (72)» «Եթէ այդպէս է աւել, ապա փոփոխելի էր Քրիստոս, եւնէ իրարէ ալ այսպէս նկատած է խորովիկ'. իր գրութեան Բ մասին մէջ (որուն համաժամանակ գրուելուն վրայ չի կրնար տարակաւտելի, երբ ինքն եւս կը ծառէ յիշեալ նիւթին վրայ, նոյն հիմնական վարդապետութիւնն կը պաշտպանէ ընդդէմ ապականացու բողոքներուն, առաջ փոքր ընդդէմ Օձնեցւոյ, կը խօսի երբեքէ մը»:

Յայտն կը պարզուի «Ընդդէմ երեւութականաց» ձառնիկ պատմութիւնն, որուն միջի հակառակորդ անձը Ա. Ագգեռեան Մարգարէնցւոյ աշակերտ Սարգիսը եւ կամ տնոր հետեւորդ մը կարծած էր: Եթովպեան նկատած է ընդդէմ Երեւութականաց ձառնիկ խորովիկայ գրութեանց հետ ունեցած սերտ յարաբերութիւնն. սակայն չգիտէր ինչէն էլ նկատի չէ առած Օձնեցւոյ գրութեան Ա. մասն եւ խորովիկայ գրութեանց Ա. գլուխն: Երկար համեմատութիւններով ցոյց տալէն վերջը, թէ խորովիկայ շատ կը համընթանայ Օձնեցւոյ գրութեան, կ'ըզգուցանէ. «խորովիկ որպէս Օձնեցւոյ ժամանակակից եւ նորա ձեռքի տակ գործող անձն, բնական էր, որ հակառակորդին նման արտայայտութիւններով եւ պատճառաբանութիւններով ջերք: Նմանութիւններէ մի մասն էլ, մասաւանդ մարքի հետեւողականութիւնը պէտք է բացատրել նորանով, որ երկուսն էլ նոյն հակառակորդի գրաւոր կամ բերանացի վարդապետութեան զէմ են գրում» (էջ 96)։ Կ'սրելի ըլլայ թերեւս այս եզրակացութիւնն Օձնեցւոյ գրութեան Բ մասի եւ խորովիկայ գրութեանց Ա. գլխուն Բ մասի եւ յաջորդ գլխոց նոյնութեանց համար հանել, թէ չըլլային այնչափ բազմութեամբ առաջին խնդրոյն մէջ անհնարին եւ այս մեկնութեամբ պարզել նմանութեանց այն մոծ կոչում: Մեծը կ'ըսենք. Օձնեցւոյ գրութիւնն առձեռն ունէր խորովիկ եւ անոր իմաստուն սակա խօսքերէն ալ առատապէս կ'օգտուէր: Վասն զի այնչափ բառական տալիք լսի վիճարկութիւնն մտայ մէջ մնացած էր գրի առնումը անկարելի են:

Բայց թերեւս խնդիր բնին բնութեանցը, թէ Օձնեցւոյն իւր միւս գրութեանց մէջ կը հակառակի յիշեալ հանգամանակ: Իրականապէս ալ, աշխի առջեւ ունենալով Օձնեցւոյ գրութեանց հակադրոյն,

կը գտնենք հոն հակառակ խնդիրներ. որ. աղ. իմաստաւոր իւր «Զառալին կենցարն» եւս գրութեան մէջ, զոր Առեւտարանութիւն կը կոչենք: Հոն շնորհեան տունը կից կը հրատարակուի Յայտնութեան (էջ 12), բաղադրով եւ անապակ կը հրամայէ պատարագել. «Որ խաչեցաք» կ'ընդունուի: Բայց հանգամանքը այլ ազգ չենք կրնար մեկնել, այսք թէ ըսելով թէ անոնք վիճարանութեան յառաջ գրուած են, ուր հրամանաւոր վարդապետութեան նկատմամբ որ եւ իցէ խնդիր չկայ, այլ պարզ ծիսական է: Իմաստասիրի կանոնաց մէջ հանգարտութեամբ մը զիջող յիշելն այնչափ հակառակորդի չի ցուցնէր զինքը Քաղկեդոնականաց:

Ո՛վ են այն «արեւմտեանք», որոնց հետ միութիւն կը ջանայ հաստատել: Ատրիք չենք կրնար ըլլալ, քանի որ անոնք եւս կ'ոգորէին նոյն միջոցները երկու բնութիւն գաւառանդներուն դէմ եւ կը դործածէին «Որ խաչեցաք»։ Ազդեցական Յոյներն են, որոնք շատ անգամ կրկնած են այն հարցումներն:

Նոյն առեւ Յունաց պատրիարքն էր Ս. Գերմանոս, որուն այս մասին է ձեռն Առ. Միւնեցւոյ առջայ խաւած թուղթն ունինք այսօր: Այս թղթի առթիւ յազարած չէ այս շարժումը: Չայս հաստատելու համար թէ եւ հաստատուն յեղաշարժներ չունինք, սակայն չկայ հակառակ փաստ ալ:

Յայժմ կ'ընդունուի թէ երբեքու Ստեփանոս այդ թուղթը վախճանած էր արդէն Յովհաննէս եւ թուղթը հասաւ անոր յաջորդ Դաւիթ ձեռքը: Սակայն ամենեւեւ հիմ չկայ այս կարեւաց: Վասն զի Յովհաննէս իմաստասիր վախճանութեան աթոռը բարձրացու 718 — 24 մէջը, որուն համար Յովհ. Պատմաբան կ'ընէ 11 տարի կառավարեց աթոռը: Հետեւաբար վախճանած պիտի ըլլայ 729—35: Ս. Գերմանոս թուղթը կը խաւէ Ստեփանոսին հետ, որ 716—7 է Բիւզանդիոն թուղթմանութեամբ զաղաւած էր, հետեւաբար 717էն քանի մը տարի վերջը դարձած պիտի ըլլայ, երբ կենդանի էր իմաստասիր: Զառալին այն է որ այս գիպաց ժամանակակից պատմիչ չկայ եւ ժամանակաւ մերկ եղողներն ալ լուս. կը կենան, այսպէս Յովհ. Պատմաբան եւ Թովմ. Արմորներն, որոնք թէ եւ անարկ մը կ'արձակեն Յ. իմաստասիրին, սակայն այս խնդրոց վրայէն լուսութեամբ կը սահնի կ'անցնին: Մեզի, խորովիկայ գրութեանց վարդապետութեան գիտելով, թերեւս յաջորդ պարզելն այս խնդիրները: Գերմանոս այն թղթով միութիւն կը ջանայ հաստատել, որ է նաեւ Օձնեցւոյ գիտումը. Գերմանոս Քաղկեդոնի ստղծողն վարդապետութիւնն կը մեկնէ Հայոց, ինչպէս եւ Օձնեցւոյն: Գերմանոս կը գաւառի քի Քրիստոս երկու կամք եւ երկու ներգործութիւն, որուն դէմ կը կռուի խորովի, գծարկաբար ոչ անուամբ: Խորովիկ այս նիւթին վրայ վիճած ժամանակը կը յիշէ

1 Այսպիսեան համար կ'ընէ խորովիկ. «Չանց առնելով զայլովք ամենեւեմ, իբրեւ յոյժ ճշտապաշտօնիք, որովք ոչ այնքան յեղաշարժ օգտուի կենդանի եւ ոչ յոչ թեզանքն քանեցան», էջ 91:

միայն զՄարտիրոս խոստովանող († 662), միակամայց շահախնդին, որուն գրութեանց հայ թարգմանութիւնն կատարուած էր արդէն Ը գորուն։ Ստեփաննոս Սիւնեցւոյ անուամբ ունինք Գերմանոսի թղթոյն պատասխանն, որ սակայն կառկած ելի է, զսոսէ այժմեան վիճակի մէջ, իր յուսամ թէ յաջորդ յոգուածով աւելի կը պարզուի այս խնդիրը։
(Շարունակելի) * Ն. Ա.

Հ Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

ԼԵՒՈՆ Ե. ԹԱԳԱՌՈՐԻՆ ԿՆԵՈՅՆ ՍԻՂԻՂ
ԸՆԹԵՐՈՒՄԸ

Վատիկանի դիւանատան մէջ խնամքով կը պահուի ԼԵՒՈՆ Ե. Թագաւորին ոսկեղէն կնիքը, որմէ նմանահամութիւն մը կայ Հ. Ալի-

Պատկ. II.

շահի ՍԻՍՈՒԱՆԻՆ մէջ (տ. էջ 435) եւ 481 երեսին վրան ալ ընթերցուող. այսպէս.

ԼԵՒՈՆ կամ ԼԵՈՆ ԹԱԳԱՌՈՐ ԼԱՅՈՅՑ —
ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Մօտ ժամանակներս ձեռուրնիս անցաւ անուանի հնագէտ Էլուարբերգերի հրատարակած արտատիպ տետրակ¹ մը, որուն մէջ ԼԵՒՈՆի ոսկեղէն կնիքոյն երկու կողման գեղեցիկ եւ ամենաճիշդ նմանահամութիւնները կան։ Էլուարբերգեր եւս հետեւելով Ալիշանի Սիսուանին՝ կարգադրէ և Léon, par le Christ Dieu, roi des Arméniens. Սակայն այս ընթերցումները՝ ինչպէս մեր Վ. Հ. Ռափայէլ Պարոնչ հնագէտ վարդապետն իրաւամբ դիտել կուտայ, ուղիղ չեն։ ԼԵՒՈ... Խախտու է Լայոց երեք

բառերն որոշ ու պայծառ են. խնդիրը ԼԵՒՈՆ յաջորդող ԿԲԵԱՑ հինգ տառերուն ընթերցման վրայ է։

Ընդհանրապէս ընդգիմութիւն չկայ ինչ ինչ առանձին տառեր համառօտութեամբ կարգացուելուն. այսպիսի համառօտութիւններ անհամար օրինակներով կը տեսնուին հռոմէական, միջինդարեան եւ նոր ժամանակի գրամանրուն վրայ։ Զարմանալի կերպով՝ հայկական գրամանրուն վրայ այս համառօտութիւնը չենք տեսներ։ Այս, կան բազմաթիւ սղոգրութիւններ, բայց միայն առ անձկութեան տեղւոյ եւ ոչ թէ ըստ պաշտօնական կամ ընկալեալ սղոգրութեան։ Դառնանք հիմայ վերոյիշեալ ԿԲԵԱՑ հինգ տառերուն։

Կ գիրն իբրեւ համառօտագրութիւն՝ «կարողութեամբ» ընթեռնուլն եւ ք — քրիստոսի, թերեւս բարի է, բայց Ե տառն ԲՆՆ կարգաւոր

Պատկ. A.

է. Ե՛. — բացարձակապէս անտեղի։ Հապա 8 գիրը. Յի փոխելով՝ կարգաւ ԱՅ = Աստուծոյ։ Սակայն այս ամենայն բունագրօսիկ չէ՞ եւ անիմաստ։ Մենք մեր հնագէտ Լօր առաջարկած ընթերցումն աւելի ուղիղ ու ճիշդ կը համարինք, որ է.

ԼԵՒՈՆ Կ(Ն)ՐԵՆԱՅ — Թագաւոր Հայոց

Գրիւն ամբողջապէս կարգաւ, առանց պատուոյ կամ համառօտագրութեան, որով թէ ընթերցումը բունագրօսիկ չ'ըլլար եւ թէ բանաւոր իմաստ մը կ'ունենայ. — ԲՆՆՆՆՆՆ, չէ։ Արդէն ամենուն ծանօթ է թէ ամէն պաշտօնաբաններու, հիմնարկութեանց եւն կնիքները՝ կնիք բառն իսկապէս վրանին կը կրեն, որով ոչ միայն կնիքն նկարագիրը կը բացատրուի, այլ նաեւ անոր ծանր կարեւորութիւնը կը հաստատուի։ Արդ՝ ԼԵՒՈՆի կնիքն ԿԲԵԱՑ տառերը կրճատ ու սխալ կարգաւոր՝ արքայական կնիքն իւր ամէն նշանակութիւնն եւ կա-

¹ Յես Յուշիկ Ե. էջ 282, եւ Զարբ. Պատմ. հայկ. հիմ. Գր. էջ 475։

² Gustave Schlumberger, Bulles d'or et sceau des rois Léon II (I) et Léon VI (V) d'Arménie, Paris 1893, p. 7 (Extrait de la Revue de l'orient latin, t. II).